

STRUKTURALİZMDƏN POST-STRUKTURALİZMƏ APARAN YOLLAR VƏ POST-MODERNİST AXTARIŞLAR

Xaləddin SOFIYEV,

*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universitetinin “Sosial-siyasi elmlər” kafedrasının
müdiri, kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim,
sofiyev.xaleddin@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *monofizit, panteizm, metanarrativ, pastiş, intertekst.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *монофизитский, пантеизм, мето повествовательный, пастись, интертекст.*

KEY WORDS: *monophysite, pantheism, metanarrative, pastiche, intertext.*

Mədəniyyətlə bağlı post-strukturalizmin strukturalizmlə oxşarlığı və fərqi önəmli məsələləri meydana çıxarır. Strukturalizm mədəniyyəti işarələr sistemi, bu işarələrdən yığılmış mətnlər sistemi kimi görür. Eyni baxış post-strukturalizmdə də var. Bu yanaşmadan belə çıxır ki, mədəniyyət kodlar sistemidir və mədəniyyət mətnləri həmin kodlar əsasında “istehsal” olunur. Bunu post-strukturalizm də qəbul edir. Mədəniyyətin semiotik-struktur modellərindən çıxarılan bütün ideyaları post-strukturalizm qəbul edir. Lakin sonuncunun birincidə qəbul etmədiyi bir əsas cəhət var. Strukturalizm mədəniyyəti səliqəli, ritmik transformasiyalarda olan müəyyən dərəcədə oturuşmuş sistem kimi görür. Burada hərəkət qaykaların, vintlərin, bir sözlə, avtomatların, cihazların mexaniki hərəkəti kimi baş verir. Məsələn, strukturalizm mədəniyyəti yuxarı-aşağı binar oppozisiyasında modelləşdirəndən sonra tapır ki, bu iki tərəfin arasında mediator, yəni vasitəçi olmalıdır. Bu modeldə Tanrı, Qaradağ, Olimp, Zevs yuxarı ilə sinonim təşkil edirlər. İnsanlar, canlı məxluqlar, dəniz və meşələr aşağıda olanlar əlamətində müəyyənlik qazanırlar. Yuxarı və aşağıların əlamətlərinin kəsişdiyi hadisə, yəni hər iki tərəfdən hansısa əlamətləri götürmüş hadisə mediator, vasitəçi olur. Məsələn, təpənin başında duran ağac bu cür vasitəçi olduğundan müqəddəs sayılırdı və türklər onun budaqlarından lentlər asırdılar. Məscidlərdəki minarələr də bu sistemdə mediator funksiyasında qavranılır. Peyğəmbərlər, müqəddəslər, şamanlar da mediatorydur və Göylə Yer arasında vasitəçilik edən başqa simvolların sinonimi kimi qəbul edilir.

Yeni ideologiyalar mədəniyyətin modelində ritmik hərəkət əldə etmək üçün bu binar oppozisiyanı təftiş etməlidilər. İslam dini Həzrət Məhəmmədi (s) sonuncu peyğəmbər kimi təqdim edəndə bunun mənası o idi ki, yeni mediatorlar olmayacaq. İslamın prinsipial islahatı mediatoryda Göylə bağlı xüsusiyyətləri azaltmaq idi. Ona görə də Məhəmməd peyğəmbərdən

(s) möcüzə göstərmək əlaməti alınmışdı, dəfələrlə vurğulanmışdı ki, o insandır, sadəcə seçilmişlərdəndir, möcüzə yaratmağa qadir deyil, onun möcüzələri Allahın kəramətidir.

Strukturalist nəzəriyyə ibrahimi dinlərdə dəyişmə vektorunu mediatora Göydən və Yerdən gəlmə əlamətlərin gərginliyində açır. Məsələn, o göstərir ki, Xristianlıq daxilində Həzrət İsanın (ə) təbiətində ilahi və insani komponentlərin hansı tənəsübdə görünməsi təriqət fərqlərinə gətirib çıxarmışdır. Monofizitlər İsa (ə) ilə Tanrını eyni mahiyyətli elan etməklə faktiki olaraq onun mediator funksiyasını tanrı kimi başqa ipostasda (mahiyətdə) insanlara açılması ilə əvəzləmişlər. Tanrı insanlarla əlaqəsini daha güclü etmək üçün övladının cildinə girib onların arasında, onlar kimi yaşayaraq, sözlərini onlara çatdırır.

İslam isə İsanın təbiətindən tanrılığını alaraq, onun yerinə Tanrının ən yüksək sevgisini qoyur. İsa (ə) peyğəmbərdir, ancaq Tanrı sevgisi onu ən yüksək peyğəmbərlər mərtəbəsinə qaldırır – o, yeganə peyğəmbərdir ki, ölünü dirildir.

Göründüyü kimi, struktur analiz dində struktur addımlar əsasında dəyişmələrdən söz açə bilər. Bəs bu materialda post-strukturalist metod nə edir? O, ibrahimi dinlərdə “Göy/Yer” binar oppozisiyasını dekonstruksiya edərək, bu dixotomiyanın monoteistik mənəviyyətə və mədəniyyətə hansı arzuolunmaz cəhətlər gətirdiyini açıqlayır. Post-strukturalist tədqiqatçı varlığın mərkəzində duran Tanrını loqosentrizmin variantı kimi dekonstruksiya edir. O, panteizmdə post-strukturalizmin paradixmasına uyğun dekonstruksiya görür və göstərir ki, sufizmdə Allahın hər nöqtədə olması ənənəvi İslam düzənini, məsələn, “Taxtda oturmuş Allah və hüsurda duran bəndə” düzümünü dağıdır. Şəbüstərinin deyimlərinə baxaq: “O sənə, Allahın bilinişi. Ona görə də nə axtarırsan, özündə axtar. Əgər düzənə çıxsan, ağac da deyəcək “Mən Həqqəm”. Əgər bunu ağaca demək olarsa, nədən ol bəxtəvərə demək olmaz?”

Və ya başqa deyim: “Sənin edəcəklərin səndən qabaq yaradılıb, sən iş üçün seçilmişsən”. Məgər bu sözlər vurnuxan (sürüşkən) subyekt paradixmasına uyğun gəlmir?! Digər bir sufi diskursu da ruhən post-modernistlərə doğmadır: “Dünya bütövdür, ancaq hər an yox olur və zamanın iki anı boyu çəkmir” [1, s. 63-77]. Abdülbaki Gölpınarlı göstərir ki, sufilərdə təfsir sərbəstliyi vardı, hətta uydurma hədislər olmasına baxmayaraq, onları da təlimləri, islami baxışları üçün şərh edirdilər [2, s. 14].

Sufizmdə subyektin buddizmsayağı xüsusi dekonstruksiyası var. İdris şah yazmışdır ki, sufi üç “Mən”i atır, “mənim üçün”ü, “mənimlə”ni, “mənimki”ni [3]. Doğrudan da, istənilən “mən” özünü nələinsə məqsədi, nələinsə yiyəsi, nələrdəsə başqaları ilə birlikdə mövcud olan subyekt kimi dərk edəndə “mən”ini bilir. Bütün bunlar ortadan gedəndən sonra subyekt sifra çevrilir. Sufizmdə subyektin dekonstruksiyasının başqa nəticələri də var. Nəsiminin “Ənəl-Həqq” deyimindən görünür ki, subyektli sərhədsiz dünyaya çevirmək olar. İbn Ərəbi bunu öz şəxsiyyəti ilə bağlı belə bildirmişdi: “Mənim könlüm istənilən formanı götürməyi bacarmağa başlayıb: o, həm cüyürlər üçün otlaq, həm xristianlar üçün monastr, bütperəstlər üçünsə tapınaqdır. O təvaf edənlər üçün Kəbə, Tövrət, Quranın səhifələridir” [4, s. 236].

Biz gətirdiyimiz materiallar və onların şərhilə demək istəmirik ki, sufi düşüncələri post-strukturalist xarakter daşıyır. Sadəcə post-strukturalist dekonstruksiyaları anlatmaq üçün

sufizmin ənənəvi İslam modelindən necə fərqli dünya yaratdığını göstəririk. Hərçənd post-strukturalizmlə sıx bağlı olan post-modernizmin tarixin bir çox mərhələlərində sələfləri tapılırsa, niyə də post-strukturalizmin sufi sələfləri tapılmasın?

Post-strukturalizm strukturalizmdən fərqli olaraq çox sürətli, çox axarlı hərəkətlərlə fikirləri “oynadır”. Ancaq bu intellektual dinamikanın dialektikadan fərqi var. Post-strukturalizm dialektikadakı kimi hərəkətlə bağlı inkişafı, tərəqqini ideallaşdırmır. E.Bernşteyn deyirdi: “Son məqsəd heç nədir, hərəkət isə hər şeydir!” [5, s. 110]. Biz heç yerdə post-strukturalistlərin XIX yüzilin məşhur “opportunistinin” bu fikrinə istinad etdiyini görməmişik. Ancaq Bernşteynin sözləri çox asanlıqla post-strukturalizmin devizi ola bilərdi, çünki onların kommentari ruhunda intellektual axtarıları (hərəkəti) “əslində olanı”, “doğru olanı” axtarmaq məqsədi güdmür. Əsas məqsəd intertekstual güc vektorlarının kəşifdiyi nöqtələrdə semantik qığılcımlar yaradıb, birləşdirib, ayırmaqla səyahət prinsipində bir mənadan o birisinə keçid edən narrativlər düzməkdir.

Post-strukturalizmi düşünmək üçün birləşdirmə və ayırma, başqa cür desək, identifikasiya və differensiasiya əməliyyatı onunla strukturalizm arasında aparılmalıdır, digəri onunla post-modernizm arasında həyata keçirilməlidir. Ona görə də birinci əməliyyatdan sonra ikincini etməsək, cari yarımfəsil mövzunu işıqlandırmaq məqsədinə tam çatmaz.

Post-modernizm problemlərinə dəfələrlə toxunmuşuq, lakin bu o demək deyil ki, onun problemlərinin “siyahısı” üzrə xeyli məsafədə irəliləyə bilməmişik. Post-strukturalizmi daha dərindən anlamaq üçün post-modernizmin bəzi yeni problemlərini prosesə cəlb edək. Çağımızda bu iki hadisənin adı tez-tez yan-yanə çəkilsə də, Bart, Fuko, Derrida, Kristeva, Delöz, Liotar, Umberto Eko kimi məşhur simalar həm post-strukturalist, həm post-modernist sayılırsalar da, hələ də bu iki hadisənin eynilik və fərq baxımından münasibəti aydın deyil. Post-strukturalizm post-modernizmi törədib, yoxsa determinizm tərs xəttlə baş verib? Bütün post-strukturalistlər post-modernistlərdir, yoxsa post-strukturalist olmayan post-modernistlər də var?

D.Kellner adlı alman araşdırmaçısı yazır ki, post-modernizm debatları ilk dəfə incəsənət, müasir memarlıq və mədəniyyətlə bağlı problemlərdə ortaya çıxmışdır [6, s. 89]. Problemin Rusiyada tanınmış araşdırmaçısı İlya İlyin isə yazır ki, post-modernizm öncə ədəbiyyat cərəyanı kimi yaranmış, XX yüzilin ortasından memarlığa keçmiş, 70-80-ci illərdə isə dövrümüzün adekvat intellektual, duyğusal-emosional qavrayışı, təzahürü sayılmışdır. Yunan ximeri (“ximera” – başı şir, bədəni keçi, quyruğu əjdaha olan mifik canlıdır) kimi, o da birləşməz olanları - modernizmi, realizmi və kütləvi sənəti birləşdirmişdir. Post-modernizm özünürefleksiya (özünübilmə) işini gücləndirəndə post-strukturalizmə üz tutmuşdur.

Qərbdə post-modernizm özünün ən yüksək zirvəsinə XX yüzilin 80-ci illərində çatmışdır [7, s. 5-6, 169].

Belə görünür ki, post-modernizm öncə sənətin praktikası kimi, yəni sənət cərəyanı kimi yaranmış, yalnız sonralar nəzəriyyə komponentinə yiyələnərək dövrün fəlsəfi refleksiyası ilə məşğul olmuş və bu zaman həm də post-strukturalizm metoduna müraciət etmişdir. Axırncı fikirdən belə çıxır ki, post-strukturalizm post-modernizmdən xaricdə formalaşmışdır. Ancaq

aşağıdakı məsələ bu fikirlə ziddiyyət təşkil edir: terminin özü “post-sənaye” şəklində formalaşsa da, Liotarın “Post-modernizmin vəziyyəti” kitabından sonra dillərə düşmüşdür.

Bəzi tədqiqatçılara görə, XX yüzilin 60-70-ci illərinin əvvəllərində post-strukturalizm post-modernizmin nəzəri tədqiqatı kimi formalaşmış və bu prosesdə həm də post-modernizmin fəlsəfinə çevrilib [8, s. 391]. Post-strukturalizmin meydana çıxması ilə bağlı belə fikir də var: post-strukturalistlər müasir mədəniyyətə, yəni post-modernizmə marağ göstərdikləri üçün onların fəlsəfəsi “post-modernizm” adını qazanıb [9, s. 108].

Müasir elmdə bizim post-strukturalizm və post-modernizmin münasibətləri ilə bağlı qoyduğumuz sualların cavabında hərcmərclik var. Gördüyümüz kimi, bəziləri onları eyniləşdirir, bəziləri birini praktika, o birisini nəzəriyyə kimi fərqləndirir, üçüncülər isə bir sistemin müxtəlif qatları kimi qəbul edir. Doğrusu vəziyyət elə mürəkkəbdir ki, buna aydınlıq gətirmək bizim imkanlarımız xaricindədir. Lakin bəzi müqayisələr əsasında nisbi aydınlaşma əldə etmək olar. “Uydurma varlıqlar” kitabının müəllifi Xorxe Borkes, “Xəzər lüğəti”nin müəllifi Milorad Paviç kimi yazarlar haqqında “post-strukturalist” demək olmaz, lakin onların hamısı post-modernistdir. Umberto Eko romanlarına görə post-modernist, bəzi semiotik əsərlərinə görə isə post-strukturalist sayılır. Ancaq onun post-modernizmin xarakterinə həsr olunmuş məqaləsi var: “Post-modernizm, ironiya və ləzzət” (“ləzzət” yerinə “maraqlılıq” və ya “ilginclik” daha düz tərcümə olardı – X.S.) - bu əsərə post-strukturalist yazı demək olmaz. O, post-modernizmin fəlsəfinə və estetikasına həsr olunmuşdur. Eyni xarakteristikanı Umberto Ekonun “Gülün adı” kitabının qırıqlarındakı qeydlər kitabı haqqında da söyləmək olar [10, s. 38-39]. Nərmin Kamalın post-modernizmə həsr olunmuş gözəl kitabı var - “Umberto Eko. Post-modernizm fəlsəfəsi”. O da post-strukturalist deyil, çünki əsərdə heç post-strukturalizmin analizi yoxdur. Belə görünür ki, Nərmin Kamala görə, post-modernizmdən post-strukturalizmi söhbətə cəlb etmədən də danışmaq olar. Əgər Bodriarın post-modernist sosiologiyası varsa [11], əgər elmin post-modernist fəlsəfəsi varsa, deməli, onun nəzəriyyə qatında təkcə post-strukturalizm yer tutmur.

Yeri gəlmişkən, Liotarın elmin fəlsəfəsi ilə bağlı bəzi ideyalarına toxunmaq. O söyləmişdir ki, çağımızın elmi daha metanarrativlərlə məşğul olmur. Liotar elmin obyektləri bildirən deyimlərinə dünyə haqqında ideyalarını nəql edən deyimləri ayırırdı – bu axırıncılara “narrative” deyirdi. Metanarrativlər isə iri miqyaslı, tutumlu olan söyləmlər idi. Liotarın terminologiyasında Hegel, Marks fəlsəfəsi metanarrativlər idi. Fransız filosofu post-modernist fəlsəfəni xarakterizə edərək demişdir ki, o, metanarrativlər “istehsal etməyə” can atan fəlsəfə deyil [12, s. 148-149]. Sonralar Liotarın bu fikri post-modernizmi xarakterizə edənlər tərəfindən tez-tez nəzərə alınmışdır. Onu da qeyd etmək ki, XX yüzildə kosmik miqyaslı fəlsəfi nəzəriyyələrə şübhə çoxdan yaranmışdı. Neopozitivizm fəlsəfinin predmetini dil ilə məhdudlaşdırmışdı. Popper sosial mühəndisliyi iri iddialı klassik fəlsəfəyə qarşı qoyanda birinciyə üstünlük vermişdi [13, s. 53, 56, 262]. Bu mənada, əhatəli fəlsəfi nəzəriyyələrdən imtinanın presedentləri var. Ancaq post-modernizmin elm fəlsəfinin Hegelsayağı, Markssayağı fəlsəfi sistemləri boş çıxarmasının başqa arqumentlərini də göstərmək olar. Onlardan ən əsası bu idi ki, post-

modernizm intertekstliklə dərin məzmunu əvəz edirdi və fəlsəfənin özündə də müxtəlif tekstlərlə oynamağa üstünlük verirdi. Bu manipulyativ oyunların ən effektivisi kommentarilər idi.

Gətirdiyimiz fikirlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, post-strukturalizm post-modernizmin nəzəri sisteminə daxil olan metodlardan biridir, hərçənd onun əsas müddəaları post-modernist təfəkkürdə və praktikada daha parlaq təzahürünü tapıb. Məsələn, intertekstuallıq Umberto Ekonun söylədiyi post-modernist kinayədə özünü göstərir. Kinayənin bir forması parodiyadır. Parodiya isə parodiya olunanla parodiya edən arasında intertekstual münasibət qurmaqdır. Vurğulayaq ki, indi biz nəzəriyyədən yox, post-modernizmin bədii-intellektual təcrübəsindən danışıraq. Söylədiyimiz baxımdan pastiş xüsusi maraq kəsb edir. Bu termin - “pasticcio” ortaqlıq roman sözü olan “pasta”dan yaranmışdır. “Pasta” isə ət, yumurta, göyərti və s. inqrediyentlərdən hazırlanmış yeməyi bildirir. Renessansın erkən dövrlərində “pasticcio” metaforik şəkildə özündə müxtəlif rəngkarlıq üslublarını eklektikcəsinə birləşdirmiş rəngkarlıq işlərini ifadə etmək üçün işlədirdi. Pastiş çox imitativ üslub olaraq müxtəlif məşhur rəssamların üslublarını özündə birləşdirirdi. İtalyan “pasticcio” konsepsiyası XVII yüzildə Fransaya keçərək orada “pasticcio” kimi tanınmışdır.

Mütəxəsislərin fikrincə, “kollaj”, “montaj”, “brikolaj”, “imitasiya” sözləri mənə baxımdan “pasticcio” ilə qohumdurlar [14, s. 9]. Göründüyü kimi, pastiş post-modernizmin ixtirası deyil, roman (italyan və fransız) sənətinin, konkret desək, ədəbiyyatının dünyaya töhfəsidir, hərçənd XX əsrdə bu töhfə yüksək yox, ikinci dərəcəli sənətin örnəyi sayılırdı. Post-modernizm pastişini mənimsəyərək onun əsasında öz intertekstuallığını yaratmışdır. Onu da deyək ki, nə tarixən, nə də post-modernizmdə bütün pastişlər parodiya olmamışdır. Ciddi xarakterli pastişlər də var [15, s. 1, 4, 10-12].

Məşhur rus alimi Baxtin Rable yaradıcılığının, roman ədəbiyyatının böyük bilicisi idi. İndi fərz etmək olar ki, onun bədii əsərdə başqasının sözü, səsi, başqası ilə dialoq haqqında nəzəriyyəsinə italyan və fransız ədəbiyyatındakı pastişin öz təsiri olmuşdur. Beləcə, post-modernizmdə pastiş özündə post-strukturalizm və Baxtindən gələn təsirləri qovuşdurmuşdur. Ona görə də burada Katika Kulikovanın dediyi situasiya yaranmışdır. Yəni post-modernizm tekstin muxtarlığı, avtonomiyası illüziyasını dağıdaraq onun tarixiliyini və kontekstuallığını vurğulamışdır. Post-modern yazarlar yeni ədəbi janr formalaşdıraraq tekstə açıq tekst, intertekst kimi baxmışlar [16, s. 29; 17, s. 245].

Post-modernist fəlsəfə, post-modernist sosiologiya, post-modernist etika və sairənin olması göstərir ki, post-modernizm çərçivəsində başqa nəzəriyyələr və metodlar da mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Шабустари Махмуд. Гюльшани-и раз. XIV в. Баку: Элм, 1977, 116 с.
2. Abdülbaki Gölpınarlı. 100 soruda tasavvuf. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969, 232 s.
3. Идрис шах. Путь суфиев / <http://kulichki.rambler.ru/moshkow/FILOSOF/SUFI/HIDAYAT/sufii.txt>
4. Абасов Али. Проблемы истории, теории и методологии познания. Б.: Йени Несил, 2001, 284 с.
5. Владимир Н.Л., Скрипкина Ж.Б., Юдин В.В. Политология: курс лекций. Wolters Kluwer Russia, 2010, 400 с.
6. Sezgin Kızılcelik. Postmodernizm. "Modernlik projesine" bir başkaldırı // "Türkiye günlüğü", eylül-ekim, 1994.
7. Илья Ильин. От истоков до конца столетия эволюция научного мифа. Москва: Интрада, 1998.
8. Колесников А.С. История философии. Спб.: Питер, 2010, 650 с.
9. Моисеева Н.А., Сороковикова В.А. Философия. Краткий курс. 2-е издание. Спб.: Питер, 2010, 320 с.
10. Социология. Учебное пособие. Спб.: Питер, 2004, 400 с.
11. Umberto Eco. Postmodernizm, ironiya və ləzzət // "Cahan", sayı: 2, 1997.
12. Мартьянов Е.С. Метаязык политической науки. Екатеринбург: Уро Ран, 2003, 236 с.
13. Карл Поппер. Открытое общество и его враги. М.: Культурная инициатива, т. 1, 1992, 448 с.
14. Kundu Rama. Intertext: A Study of dialogue between texts. New Delhi: Sarup&Sons, 2008, 448 p.
15. Heoesterey Ingeborg. Pastiche: Cultural Memory in Art, Film, Litration. Indiana University Press, 2001, 138 p.
16. James F.Austin. Proust, Pastiche, and Postmodern, or Why Style Matters. Bucknell University Press. 2013, 264 p.
17. Mason Frank. Historical Dictionary Postmodernist Literature and Theatre. Scarecrow Press: 2007, 464 p.

Халаддин Софиев

ПУТИ, ВЕДУЩИЕ ОТ СТРУКТУРАЛИЗМА К ПОСТ-СТРУКТУРАЛИЗМУ И ПОСТ-МОДЕРНИСТСКИЕ ПОИСКИ

РЕЗЮМЕ

Сперва пост-модернизм возник в качестве практики искусства, то есть как течение искусства. И только после этого, овладев компонентом теории, занялся философской рефлексией времени, обратившись в то же время к методу пост-структурализма. Существование пост-модернистской философии, пост-модернистской социологии и пост-модернистской этики говорит о том, что в рамках пост-модернизма возможно существование других теорий и методов.

Khaladdin Sophiyev

**WAYS FROM STRUCTURALISM TO POST-STRUCTURALISM
AND POST-MODERNIST RESEARCHES**

SUMMARY

At first post-modernism emerged as work of art or like as trend of art. Existing of post-modernist philosophy, post-modernist sociology and post-modernist ethics suggests that within the framework of post-modernism, the existence of other theories and methods is possible.